

wordt duidelijk waarom W. G. Harrenstein, in zijn lijn doorgaande, schrijvend over de stadszending, de naam 'I.Z.' reserveerde voor arbeid die, uitgaande van de 'Kerk-als-instituut' zich richt op ongedoopten of van de Kerk vervreemden'; voor arbeid 'op het terrein van het particulier initiatief' prefereerde hij 'christelijke liefdadigheid'³². De Gereformeerde Kerken stichtten een 'Bond van Vereenigingen en Stichtingen van barmhartigheid' (1920). Het ging om dezelfde arbeid waarvoor een Hervormde de naam 'I.Z.' gebruiken zou. In de praktijk werkte men overigens redelijk samen. I.Z. stichtingen zijn mede door niet-Hervormden gefinancierd. Daarom betrekken wij ook arbeid die niet op de volkskerk was geënt in ons onderzoek. Maar als beweging sloot de I.Z. toch vooral aan bij een kerk die de noodzaak onderkende niet slechts van reformatie-naar-buiten, maar (vooral) van reformatie-naar-binnen: K. H. Miskotte heeft eens geponeerd dat een reformatorische preek steeds missionair is: zij vooronderstelt de 'contingente aanvechting van den geloovige'³³.

3. De ecclesiologie van veel Hervormden was minder belijnd dan die van Kuyper. Hervormden hechtten niet erg aan organisatie en instituut, tenzij zij legalistisch dachten: Zulken waren in de negentiende eeuw een minderheid, zowel buiten als binnen het Réveil. Zo is te begrijpen, dat de I.Z. zich veelal *naast* de kerken ontwikkelde. O. G. Heldring schreef aan Groen: 'De Heer gaf mij een practisch oog, een hart dat welwillendheid ademt . . . ook ben ik zonder vorm, neem ik eenige vorm aan, zoo is het om mijne broederen'³⁴. J. A. Singendonck noemde J. de Liefde 'den onkerkelijksten Christen van Nederland'. Het ging om Christus, de kerk was uiteindelijk bijzaak.

Uiteraard wekte dit verzet. Reeds J. A. Wormser wijdde een beschouwing aan zijn overtuiging dat naar zijn mening de I.Z. bij de kerk behoorde. Hij bestreed de 'onkerkelijke richting, die zich bij vele geloovigen openbaart'³⁵. De ontwikkeling is anders verlopen dan hij wenste

- mede doordat de kerkelijke organisatie zich weinig buiten de vertrouwde paden waagde. Men bemerkt eigenlijk nooit

32. W. G. Harrenstein, *Het arbeidsterrein der kerk in de groote steden* (diss. V.U.), Kampen 1913, 142.

33. K. H. Miskotte, 'De Missie', in *Om het levende Woord*, 's-Gravenhage 1948, 221.

34. 7 November 1847.

35. In V.C.S. 4, 1850, 343-353, speciaal 349.